

Tomasz Srogosz*

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Krytyczne podejścia do prawa międzynarodowego według China Miéville i Bhupindera S. Chimniego**

1. Wprowadzenie

Pisząc o marksistowskiej teorii prawa, Jerzy Zajadło wyodrębnia dwa znaczenia: jako dyscypliny naukowej uprawianej w państwach komunistycznych oraz jako ogólnej refleksji nad prawem. W pierwszym znaczeniu należy ona do niechlubnej przeszłości, natomiast w drugim jest rozwijana z powodzeniem w państwach zachodnich, co wynika z rzeczywistej naukowej analizy, a nie pozornej fascynacji marksistowską metodologią¹. Jest ona jednocześnie ciekawa, dlatego że odczuwa się ostatnimi czasy w polskiej doktrynie prawa narodów teoretyczno-filozoficzny niedostatek, mimo doniosłych prac autorstwa Romana Kwietnia², Jerzego Zajadły³ czy Tomasza Widłaka⁴. Z pewnością brakuje polskojęzycznych publikacji nawiązujących do coraz bardziej popularnych od kilkunastu lat postmodernistycznych nurtów pochodzących z krytycznych studiów

* ORCID: 0000-0001-9753-8920; e-mail: tomasz.srogosz@uken.krakow.pl

** Niniejszy artykuł powstał w ramach projektu badawczego: Historia prawa narodów według polskiej doktryny – propozycja podejścia krytycznego, WPBU/2025/02/00082.

¹ J. Zajadło, *Marksistowska teoria prawa*, w: *Leksykon współczesnej teorii i filozofii prawa. 100 podstawowych pojęć*, red. J. Zajadło, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2007, s. 185–186.

² R. Kwiecień, *Teoria i filozofia prawa międzynarodowego. Problemy wybrane*, Difin, Warszawa 2011.

³ Zob. J. Zajadło, *Dylematy humanitarnej interwencji: historia, etyka, polityka, prawo*, Arche, Gdańsk 2005.

⁴ T. Widłak, *Teoria i filozofia prawa międzynarodowego Hansa Kelsena*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2018.

nad prawem (*Critical Legal Studies* – CLS), które, choć z marksizmu nie wyrastały (a nawet początkowo go odrzucały), to w ostateczności do marksizmu nawiązywały i były z nim kojarzone⁵. Najlepszym namacalnym dowodem na związek CLS z marksizmem jest dorobek Bhupindera S. Chimniego, należącego do grupy wywodzących się z CLS zwolenników *Third World Approaches to International Law* (TWAAIL). Drugi z przedstawicieli marksistowskiego podejścia do prawa narodów China Miéville pisze o skąpym podłożu teoretycznym CLS, co w ostateczności prowadzi do konieczności „usystematyzowania radykalnej teorii”, chociażby z perspektywy marksistowskiej. Nie ukrywa on, że inspiracją dla jego badań są rozważania Marttiego Koskenniemi, który także wprost wywodzi się z CLS⁶. Nie ulega wątpliwości, że marksistowskie spojrzenie na prawo, w tym prawo międzynarodowe, należy zatem do szeroko pojętej tradycji krytycznych teorii prawa obok podejść: feministycznego, postkolonialnego (TWAAIL) czy też reprezentowanych przez Davida Kennediego i Marttiego Koskenniemi *New Approaches to International Law*⁷.

W niniejszym artykule przybliżam marksistowskie spojrzenie na istotę i rozwój prawa narodów. Punktem wyjścia jest oczywiście filozofia Karola Marksa, tam, gdzie widoczne są ślady rozważań dotyczących prawa jako tzw. nadbudowy⁸. Należy przy tym mieć świadomość, że choć Marks pisał przede wszystkim o stosunkach ekonomicznych i pracowniczych, a nie o prawie, to nie sposób pominąć dzieł tego filozofa, dyskutując na temat marksistowskiego podejścia do prawa. Poglądy Marksa zostały recypowane do teorii prawa w latach 30. XX wieku przez Jewgienija Paszukanisa, radzieckiego uczonego tworzącego w czasach stalinowskich. We współczesnej dyskusji o marksistowskich podejściach do prawa międzynarodowego na pierwszy plan wyłaniają się natomiast dwie postacie: Ch. Miéville i B.S. Chimni. W rozważaniach obu tych autorów przewija się nazwisko Paszukanisa. Pozostali teoretycy sowieccy zostali pominięci z uwagi na to, że ich koncepcje, w tym dotyczące „socjalistycznego prawa międzynarodowego”, pisane były w znacznej mierze na potrzeby stalinowskiego reżimu, a nie w celu rozwijania Marksowskiej teorii prawa. Jak zauważa Miéville, „oficjalny sowiecki nurt marksistowski nie dodawał nic nowego i pomocnego do teorii międzynarodowoprawnej”⁹. Jedynym uznawanym w międzynarodowym dyskursie teoretykiem,

⁵ J. Stelmach, R. Sarkowicz, *Filozofia prawa XIX i XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1999, s. 181–182; zob. np. nie o prawie międzynarodowym, ale o teorii prawa i prawie konstytucyjnym; A. Sulikowski, *Idee i metody współczesnych krytycznych studiów nad prawem*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2015, nr 7–8, s. 9–21; *idem*, *O potrzebie krytycznych studiów nad prawem konstytucyjnym*, „Państwo i Prawo” 2017, z. 3, s. 5–16.

⁶ Ch. Miéville, *The Commodity-form Theory of International Law*, w: *International Law on the Left. Re-examining Marxist Legacies*, ed. S. Marks, Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 93.

⁷ Zob. A. Rasulov, *A Marxism for International Law: A New Agenda*, „European Journal of International Law” 2018, vol. 29, issue 1, s. 631 i nn.; B.S. Chimni, *International Law and New Order: A Critique of Contemporary Approaches*, Cambridge University Press, Cambridge 2017, s. 20.

⁸ K. Marks, *Przyczynek do krytyki ekonomii politycznej*, tłum. E. Lipiński, Książka i Wiedza, Warszawa 1953, s. 5.

⁹ Ch. Miéville, *The Commodity-form...*, s. 99.

którego teoria została wykorzystana w debacie o prawie międzynarodowym, jest Paszukanis¹⁰. Nie świadczy to jednak o spójności poglądów Miéville'a i Chimniego, którzy nawiązują do teorii Paszukanisa. Można bowiem mówić o odmiennej roli idei radzieckiego prawnika w obecnych marksistowskich *approaches to international law*.

W artykule podjęta została próba odpowiedzi na pytanie o możliwość wykorzystania marksistowskich podejść do prawa międzynarodowego w dyskusji na temat zastanego i rozwijającego się porządku międzynarodowoprawnego. Nie jest to próba „przeforsowania” jedynie słusznego sposobu myślenia o prawie narodów, jego istocie i procesach zachodzących w jego łonie. Jest to raczej propozycja wzbogacenia teoretycznych podstaw dyskursu o prawie międzynarodowym, który toczy się w murach polskich ośrodków naukowych i akademickich. Tam bowiem dokonuje się to, co Chimni nazywa „socjalizacją” naukowców w zakresie ich pojmowania prawa narodów na bazie myślenia pozytywistycznego, które jest zaliczane do tzw. *Mainstream International Law Scholarship* (MILS). „Wiodące” myślenie o prawie międzynarodowym cechuje się wykluczeniem lub marginalizacją innych podejść (w tym marksistowskich), które w przeciwieństwie do MILS dają narzędzia do zrozumienia mechanizmów imperialnych prowadzących do eksploatacji i podporządkowania niektórych grup, narodów, państw lub ludów w ramach porządku międzynarodowoprawnego¹¹.

Wykorzystanie innych, postkolonialnych, feministycznych czy też marksistowskich, *approaches to international law* nabiera coraz większego znaczenia w doktrynie prawa narodów, szczególnie w czasach rozwoju transnarodowych korporacji oraz transnarodowych i państwowych elit gospodarczych i politycznych. Pozytywistyczno-naturalistyczny ogląd porządku prawa narodów, prezentowany dotychczas na polskich uczelniach, odrzucający imperialne podłoże tegoż porządku i opierający się na idei suwerennej równości państw, może nie wystarczać w zrozumieniu coraz bardziej złożonych procesów międzynarodowych. Z pomocą mogą iść „niemainstreamowe” propozycje, do których należy zaliczyć marksistowskie podejścia do prawa międzynarodowego. W ich istotę, tak jak np. w TWAIL, wbudowana jest imperialna natura porządku prawa narodów, która może wyjaśniać chociażby ostatnie wydarzenia związane z inwazją Rosji na Ukrainę, polityką Chin czy też ekspansją Stanów Zjednoczonych.

Dzięki marksistowskim podejściom do prawa międzynarodowego można zastanowić się nad tym, czy prawo międzynarodowe jest to w istocie prawo „między narodami” czy raczej prawo elit politycznych i gospodarczych, w którym nikną pacyfistyczne i nieimperialne głosy „zwykłego ludu”. Jeśli stan rzeczy przedstawia się tak jak powyżej, to rodzą się dalsze pytania. Czy w ramach zastanego imperialnego porządku międzynarodowoprawnego możliwe są zmiany uwzględniające stanowiska tegoż „zwykłego ludu”, czy może porządek ten bezwzględnie sprzyja wąskiej grupie interesów należącej

¹⁰ *Ibidem*, s. 98–99.

¹¹ B.S. Chimni, *International Law and New Order...*, s. 12.

do klasy kapitalistycznej, co sprawia, że nie jest możliwa żadna ewolucyjna zmiana korzystna dla „zwykłego ludu”?

Niniejszy artykuł ma zainspirować do rozpoczęcia dyskusji w murach polskich ośrodków akademickich na temat marksistowskich podejść do prawa międzynarodowego. Nie wyczerpuje on podejmowanej problematyki, co wymagałoby opracowania monograficznego. Zwrócono w nim uwagę na antecedencje *marxist approaches to international law* w postaci ogólnej teorii prawa Paszukanisa, która stanowi źródło dyskusji o tychże „podejściach”. Inne radzieckie koncepcje prawa nie są w powyższym dyskursie brane pod uwagę, chociażby z tego względu, że nie zdobyły w literaturze zachodniej takiej popularności, jak ogólna teoria prawa Paszukanisa¹². Analizie poddano następnie poglądy, w tym w zakresie stosunku do koncepcji Paszukanisa, zaproponowane przez Miéville’a i Chimniego, które jak dotąd są najważniejszymi „podejściami” marksistowskimi w doktrynie prawa narodów. Należy przy tym podkreślić, że są to poglądy, które do tej pory nie były prezentowane w polskiej literaturze przedmiotu, a co za tym idzie – nie były też przedmiotem żadnej dyskusji między polskimi prawnikami internacjonalistami.

2. Karol Marks i Jewgienij Paszukanis

Sam Karol Marks nie stworzył własnej teorii i filozofii prawa, a więc marksistowskie koncepcje prawa mają charakter wtórny w stosunku do marksizmu jako filozofii i teorii społecznej¹³. Wykorzystywały one marksowską metodę i pojęcia (np. bazy i nadbudowy, klas społecznych) w celu rozwijania własnych podstaw teoretycznych¹⁴, choć z czasem w Związku Radzieckim zaczęły w coraz większym stopniu odchodzić od nauk Marksa¹⁵. Mimo to warto sięgnąć do źródeł, czyli do prac Karola Marksa, pamiętając, że jego dzieła powstawały we współpracy z Fryderykiem Engelsem. W związku z tym, że dorobek naukowy Marksa obejmuje problematykę ekonomiczno-społeczną, odwołanie się do jego poglądów na temat prawa, w tym międzynarodowego, sprowadza się do trudnego procesu polegającego na analizie większości jego publikacji, w których

---

¹² Zob. H. Collins, *Marxism and Law*, Oxford University Press, Oxford 1984; A. Hunt, *Explorations in Law and Society: Toward a Constitutive Theory of Law*, Routledge, New York 1993; M. Head, *Evgeny Pashukanis: A Critical Reappraisal*, Routledge – Cavendish, Chicago 2007.

¹³ A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2012, s. 9–11.

¹⁴ J. Zajadło, *Marksistowska teoria...*, s. 186.

¹⁵ A. Lityński, *Prawo bolszewików: rewolucja i ewolucja*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2011, vol. 11, z. 4, s. 17; M. Mohyluk pisze, że tylko poglądy Paszukanisa i Stuczki były zgodne z tezami marksistowsko-leninowskiego światopoglądu filozoficznego; M. Mohyluk, *Teoria prawa radzieckiego w poglądach wybranych prawników II Rzeczypospolitej*, „Miscellanea Historico-luridica” 2010, t. 9, s. 70.

trudno doszukać się rozważań *stricte* dotyczących teorii prawa¹⁶. Poglądy te zostały w istocie rozwinięte i jasno wyartykułowane w XX wieku przez Paszukanisa, który bazował na filozofii Marksowskiej¹⁷.

Należy przy tym pamiętać, że myśl marksistowska jest obecnie wykorzystywana częściej w zachodniej nauce o prawie niżli w nauce uprawianej w państwach postkomunistycznych¹⁸. Można powiedzieć, że z uwagi na marksistowsko-leninowską przeszłość w tej ostatniej nie cieszy się popularnością i bardzo rzadko jest przedmiotem analizy. Paweł Jabłoński wskazuje jednocześnie (powołując się na Ryszarda Sarkowicza, Jerzego Stelmacha, Pawła Kamelę, Jarosława Niesiołowskiego i Jerzego Zajadłę), że przyjmowanie założeń marksistowskich zamieniało się z czasem w polskiej teorii PRL w deklaracje niezajdujące odzwierciedlenia w praktyce badawczej i że nierzadko z powoływaniem marksizmu nie szło w parze rzeczywiste czerpanie z niego inspiracji, a miało ono „charakter pozornego ozdobnika zapewniającego walor politycznej poprawności”¹⁹. Jego zdaniem afiliująca się przy marksizmie teoria prawa zdecydowanie częściej zawodziła jako „marksistowska”²⁰. Z tego też powodu, jak wskazywał Wiesław Staśkiewicz, w literaturze państw socjalistycznych nie analizowano dogłębnie ani przesłanek samej teorii Paszukanisa, ani roli, jaką odegrała w marksistowskiej teorii prawa²¹.

Podejście Marksa do prawa było determinowane jego poglądami na temat materializmu historycznego, proletariatu i burżuazji oraz bazy i nadbudowy. Pierwsze wzmianki o prawie Marks zawarł w artykule *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung*²². Będąc początkującym naukowcem związanym z „młodoheglizmami”, przeciwstawił się poglądom Heglowskiej spekulatywnej filozofii prawa, opartej na prawie abstrakcyjnym (*abstraktes Recht*), które to miało tworzyć ramy społeczeństwa

¹⁶ G.F. Amin, *Marxism, International Law and the Enduring Question of Exploitation: A History*, „Athens Journal of Law” 2021, vol. 7, issue 3, s. 361.

¹⁷ Zob. J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria prawa a marksizm*, tłum. L. Lisiakiewicz, wstęp J. Kowalski, PWN, Warszawa 1985.

¹⁸ J. Zajadło, *Marksistowska teoria...*, s. 185; o marksistowskiej teorii państwa i prawa w literaturze polskiej po 1989 r. zob. Z. Pulka, *Legitymizacja państwa w prawoznawstwie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1996, s. 33–100.

¹⁹ P. Jabłoński, *Polskie spory o rolę filozofii w teorii prawa*, Prace Naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2014, s. 25.

²⁰ *Ibidem*, s. 25; zob. R. Sarkowicz, J. Stelmach, *Teoria prawa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005, s. 20; P. Kamela, *Teoria prawa a filozofia prawa*, „Kwartalnik Prawa Publicznego” 2006, nr 4, s. 210–211; J. Niesiołowski, *Teoria państwa i prawa wczoraj i dziś*, w: *Czy koniec teorii prawa? Z zagadnień teorii i filozofii prawa*, red. P. Jabłoński, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2011, s. 55; J. Zajadło, *Marksistowska teoria...*, s. 186.

²¹ W. Staśkiewicz, *Koncepcja prawa J.B. Paszukanisa – dylematy teorii i praktyki*, „Państwo i Prawo” 1982, z. 8, s. 41; na temat teorii J. Paszukanisa zob. też: A. Kozak, *Poglądy Jewgienija B. Paszukanisa na istotę prawa*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” 1988, t. 24, s. 5–17.

²² K. Marks, *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung*, „Deutsch-Französische Jahrbücher” 1844, Bureau der Jahrbücher, s. 71–85.

obywatelskiego²³, choć należy pamiętać o tym, że w swoich poglądach Marks czerpał jednocześnie z Heglowskiej dialektyki. W jego tekście pisanym w czasach młodości wybrzmiewa już realistyczne i materialistyczne podejście do prawa. Heglowską koncepcję przedstawia jako abstrakcyjne i przesadzone ujęcie państwa i prawa, abstrahujące od człowieka empirycznego i realnego świata oraz niezdolne do zaspokojenia potrzeb człowieka²⁴.

Wnioski młodych Marksa i Engelsa zostały w dużej mierze podsumowane w *Manifestie Komunistycznym*. Jego treść opiera się przede wszystkim na założeniu podziału społeczeństwa na dwie klasy: proletariat i burżuazję. Ta ostatnia została przedstawiona jako „przemysłowcy – milionerzy, dowódcy całych armii przemysłowych”, działający na rozrastającym się „rynku światowym”, „nadający produkcji i spożyciu wszystkich krajów charakter kosmopolityczny” oraz „zniewalający wszystkie narody do przyswojenia sobie burżuazyjnego sposobu produkcji (...) do wprowadzenia u siebie tzw. cywilizacji”²⁵. Natomiast pierwsza jawi się jako „zwykły dodatek do maszyny”²⁶. W swoim wywodzie twórcy *Manifestu* zawarli fragmenty, z których można wyczytać poglądy na temat systemu prawa, choć, jak zasygnalizowano powyżej, prawo nie było w myśli Marksa i Engelsa wiodącym i widocznym motywem przewodnim. Władzę państwową postrzegali jako „komitet zarządzający wspólnymi interesami całej klasy burżuazyjnej”²⁷, a zatem państwo było ich zdaniem instytucją panowania jednej klasy nad drugą. Miała temu służyć „centralizacja polityczna” spojona „jednym ustawodawstwem”. Jednak prawo nie jest postrzegane w *Manifestie* po Heglowsku, wyłaniając się z „burżuazyjnych stosunków produkcji” oraz „burżuazyjnych stosunków własności”²⁸. Marks i Engels traktowali prawo w kategoriach „podniesionej do godności ustawy woli klasy panującej, której treść określają materialne warunki istnienia klasy”²⁹.

Powyższe Marksowskie założenia dotyczące prawa zostały powtórzone i rozwinięte w *Przyczyńku do krytyki ekonomii politycznej*. Marks jeszcze raz odniósł się do koncepcji Heglowskiej, zauważając, że „stosunki prawne równie jak i formy państwowe nie mogą być pojęte z siebie samych ani też z tak zwanego ogólnego rozwoju ducha ludzkiego, lecz przeciwnie, wyrastają z materialnych warunków życia”³⁰. Wyjaśnił następnie, że: „w społecznym wytwarzaniu swego życia ludzie wchodzą w określone, konieczne, niezależne od ich woli stosunki, stosunki produkcji, które odpowiadają określönemu szczeblowi rozwoju ich materialnych sił wytwórczych; całokształt tych

²³ Heglowską filozofię prawa można określić mianem idealistycznej, natomiast trudno jest ją jednoznacznie zakwalifikować jako naturalistyczną albo pozytywistyczną; zob. M. Wilejczyk, *Filozofia prawa Hegla: pozytywizm czy koncepcja prawnonaturalna?*, „Przegląd Filozoficzny” 2009, nr 2(70), s. 123–136.

²⁴ K. Marks, *Zur Kritik...*, s. 78.

²⁵ K. Marks, F. Engels, *Manifest komunistyczny*, Książka i Wiedza, Warszawa 1949, s. 29–30, 32–33.

²⁶ *Ibidem*, s. 35.

²⁷ *Ibidem*, s. 30.

²⁸ *Ibidem*, s. 33–34.

²⁹ *Ibidem*, s. 45.

³⁰ K. Marks, *Przyczynek do krytyki...*, s. 4.

stosunków produkcji tworzy ekonomiczną strukturę społeczeństwa, realną bazę, na której się wznosi nadbudowa prawna i polityczna, a której odpowiadają określone formy świadomości społecznej; sposób produkcji życia materialnego warunkuje społeczny, polityczny i duchowy proces życia w ogólności; nie świadomość ludzi określa ich byt, lecz przeciwnie, ich społeczny byt określa ich świadomość³¹. Na podstawie kilku zacytowanych zdań można wywnioskować, że istotą Marksowskiej koncepcji prawa jest to, że stosunki produkcji stanowią „bazę” dla systemu prawa, który jest traktowany jako „nadbudowa”. Prawo w postaci stosunków własności jest wyrazem istniejących stosunków produkcji. Stosunki prawne (własności), w obrębie których siły wytwórcze społeczeństwa się rozwijały, popadają w sprzeczność z tymi siłami, stając się w pewnym momencie „kajdanami” dla tychże sił wytwórczych³². Takie rozumienie prawa najbliższe jest teoriiom naturalistycznym, dlatego niektórzy nazywają Marksowską teorię prawa „prawniczym naturalizmem” (*legal naturalism*)³³.

Prawo i władza państwowa w formie przedstawionej wyżej jawią się w najbardziej monumentalnym dziele Marksa *Kapitale* jako narzędzie niesprawiedliwego wyzysku klasy robotniczej przez kapitalistów. Marks pisze o „krwawym ustawodawstwie” i władzy państwowej, którą posługuje się burżuazja w celu pomnażania wartości dodatkowej³⁴.

Założenie, zgodnie z którym stosunki prawne wynikają ze stosunków ekonomicznych, Marks powtarza w *Krytyce programu gotajskiego*. Wynikające z systemu kapitalistycznego prawo jawi się jako niesprawiedliwe. W fazie przechodzenia społeczeństwa od kapitalizmu do komunizmu ma jeszcze obowiązywać prawo burżuazyjne, jednak oparte na równości. To „równe prawo” w okresie przejściowym jest w istocie „nierównym prawem za nierówną pracę”. Nie uznaje ono żadnych różnic klasowych, gdyż każdy jest robotnikiem, ale uznaje milcząco nierówne osobiste uzdolnienia, a zatem „nierówną zdolność do pracy jako przywilej naturalny”. Wad prawa burżuazyjnego nie sposób jednak uniknąć w pierwszej fazie społeczeństwa komunistycznego, ponieważ prawo nigdy nie może być wyższe niż ustrój ekonomiczny i uwarunkowany przezeń rozwój kulturalny społeczeństwa. Dopiero w wyższej fazie społeczeństwa komunistycznego Marks dostrzega możliwość wyjścia „poza ciasny horyzont prawa burżuazyjnego”, po którym będzie panować zasada: „każdy według swych zdolności, każdemu według jego potrzeb”³⁵.

Jak zasygnalizowano wcześniej, myśli Marksa skupiały się wokół ekonomii politycznej, pozostawiając teorię prawa na marginesie. Niemniej jednak niektórzy starają się dowodzić istnienia Marksowskiej teorii prawa, nazywając ją „racjonalizmem prawniczym”, który to jest lokowany w ramach tradycji teorii prawnonaturalnych. Scott

³¹ *Ibidem*, s. 5.

³² *Ibidem*; por. B. Edelman, *Ownership of the Image. Elements for a Marxist Theory of Law*, Routledge & Kegan Paul Books, Routledge 1979, s. 99.

³³ O. Tàiwò, *Legal Naturalism. A Marxist Theory of Law*, Cornell University Press, Ithaca – London 2015, s. 10.

³⁴ K. Marks, *Kapitał. Krytyka ekonomii politycznej*, t. 1, red. P. Hoffman, Książka i Wiedza, Warszawa 1951, s. 796.

³⁵ K. Marks, *Krytyka programu gotajskiego*, Książka i Wiedza, Warszawa 1949, s. 18–22.

Meikle, pisząc o Marksowskiej teorii prawa, używa z kolei pojęcia esencjalizmu³⁶. Dopiero sowiecka doktryna prawa bardziej rozwinęła marksistowską teorię prawa³⁷. Jak zauważa M. Dawidowa, tak ukształtowana marksistowska teoria prawa nie zawierała jednak nadal szczegółowej koncepcji pojęciowej prawa. Jej treść nawiązywała do socjologicznego ujęcia prawa. Esencja prawa i jego rozwój były determinowane z jej perspektywy przez warunki życia w społeczeństwie, społeczny układ produkcji i dominujące formy własności. Z tych powodów radzieckie definicje prawa (np. Paszukanisa i Piotra Stuczki) miały charakter socjologiczny.

Co warto podkreślić, od koncepcji, które stanowiły podwaliny krwiożerczego i zbrodniczego reżimu totalitarnego (wśród nich na uwagę zasługiwały wnioski Andrieja Wyszynskiego, ogólnie określane mianem normatywizmu państwowego³⁸), należy odróżnić teorię, której celem było przede wszystkim rozwinięcie Marksowskiej wizji prawa. Do takiej należała „ogólna teoria” Paszukanisa. Współcześni mu prawnicy radzieccy nie stawiali sobie tak ambitnego zadania ani nie osiągnęli takiego stopnia dojrzałości metodologicznej i teoretycznej³⁹. Paszukanis był jedynym radzieckim teoretykiem i filozofem prawa, który został uznany poza Związkiem Radzieckim, w tym w zachodnich ośrodkach naukowych. Wynikało to z faktu, że jego celem było stworzenie teorii prawa rzeczywiście opartej na marksizmie, a nie służącej w pierwszej kolejności aparatowi terroru stalinowskiego. W nauce zachodniej był uważany za „ojca” (dziekana) marksistowskiej teorii prawa, który swoją koncepcją przyćmił pozostałych sowieckich teoretyków, w tym Stuczkę⁴⁰.

W polskiej doktrynie po 1989 r. teoria Paszukanisa z wiadomych względów nie była popularna, rzadko ją wykorzystywano i opisywano w publikacjach naukowych⁴¹. W przeciwieństwie do nauki zachodniej, nie nawiązywała do niej doktryna prawa międzynarodowego publicznego. Po pierwsze, z uwagi na to, że jest to teoria marksistowska i radziecka. Po drugie, dlatego że sama teoria Paszukanisa nie dotyczyła prawa narodów jako takiego, lecz przede wszystkim prawa krajowego. Po trzecie, ponieważ polska doktryna opierała się wyłącznie na „mainstreamowych” podstawach teoretycznych w postaci pozytywizmu i naturalizmu, pomijając na przykład CLS. Biorąc pod

³⁶ S. Meikle, *Essentialism in the Thought of Carl Marx*, Duckworth, London 1985, s. 174; O. Tàiwò, *Legal Naturalism...*, s. 10.

³⁷ Choć należy powtórzyć za Mariną Dawidową, że w Związku Radzieckim miejsce teorii prawa zajęła teoria państwa i prawa, gdyż według oficjalnej doktryny prawo stanowiło pochodną państwa i bez niego nie mogło istnieć; niemniej niektóre problemy filozoficzne prawa, siłą rzeczy, musiały być podejmowane w dyskursie naukowym; M. Dawidowa, *Filozofia prawa we współczesnej Rosji*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2018, nr 2, s. 5.

³⁸ *Ibidem*, s. 7–8.

³⁹ J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 6.

⁴⁰ P. Beirne, R. Sharlet, *Pashukanis and Socialist Legality, w: Marxism and Law*, eds. P. Beirne, R. Quinney, John Wiley & Sons, New York 1982, s. 309.

⁴¹ Zob. M. Zmierzczak, *Jewgienij Bronisławowicz Paszukanis i jego marksistowska teoria prawa – kilka refleksji krytycznych*, „Z Dziejów Prawa” 2019, t. 12(20), s. 587–596.

uwagę dorobek nauki zachodniej nawiązującej do teorii Paszukanisa, warto wrócić do tej teorii w czystej postaci, nieskażonej marksizmem-leninizmem epoki PRL.

Paszukanis buduje swoją teorię prawa na Marksowskiej wizji rozwoju historycznego, w której to osadza tzw. prawo burżuazyjne. Teoria ta w istocie dotyczy przede wszystkim porządku prawnego państwa kapitalistycznego, a to dlatego, że w komunizmie nie ma miejsca ani na moralność, ani na państwo, ani też na prawo. Jedynie w okresie przejściowym między kapitalizmem a komunizmem proletariats powinien wykorzystywać formy społeczeństwa burżuazyjnego, w tym prawo, wypełniając je socjalistyczną treścią⁴².

Oparta na myśli Marksowskiej teoria Paszukanisa nie jest przesiąknięta nauką leninowsko-stalinowską. Należy raczej powiedzieć, że autor tej koncepcji próbował skonstruować swoją marksistowską „ogólną teorię prawa”, nawiązując nie tylko do filozofii Marksa, ale także do dzieł „burżuazyjnych” prawników, takich jak Hans Kelsen, Léon Duguit, Leon Petrażycki, Rudolf Stammler, Ludwik Gumpłowicz, Georg Jellinek. Polemizował przy tym z radzieckimi teoretykami prawa, którzy w większym stopniu byli zaangażowani w misję budowania państwa stalinowskiego (Stuczka, Michaił Reisner). Zresztą duże przywiązanie Paszukanisa do koncepcji Marksowskich kosztem ideologii stalinowskiej zadecydowało o tym, że w czasie „wielkiej czystki” został uznany za zdrajcę i szpiega, a w efekcie skazany na śmierć⁴³. W doktrynie podkreśla się, że nikt inny tak nie zgłębił natury prawa z perspektywy marksistowskiej, jak Paszukanis⁴⁴.

Jak wspominałem, Paszukanis rozwinął filozofię Marksa i ją dostosował do budowanej przez siebie teorii prawa burżuazyjnego (państwowego) i prawa obowiązującego w okresie przejściowym między kapitalizmem i komunizmem. Jego teoria prawa nosi miano „wymiany towarowej”⁴⁵. Paszukanis przybliżył w niej bowiem „formę prawa i formę towaru”⁴⁶. Punktem wyjściowym jego koncepcji jest towar i wymiana towarowa. Na wstępie swoich rozważań zauważa, że „jeśli analiza formy towaru ujawnia konkretne historyczne znaczenie kategorii podmiotu i podstawę abstrakcyjnych schematów ideologii prawnej, to historyczny proces rozwoju gospodarki towarowo-pięiężnej i towarowo-kapitalistycznej idzie w parze z realizacją tych schematów w formie konkretnej nadbudowy prawnej”⁴⁷. Między gospodarką towarowo-pięiężną a formą prawną istnieje „nierozzerwalna więź wewnętrzna”⁴⁸.

⁴² J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 170.

⁴³ S.I. Shuman, *Lenin, Stuchka, Reisner, Stalin, Pashukanis, Stalin, Vyshinsky, Yudin, Golunskii, Strogovich, and Trainin: Soviet Legal Philosophy*, „Michigan Law Review” 1952, vol. 50, s. 957–958.

⁴⁴ H. Berman, *Justice in the USSR: An Interpretation of Soviet Law*, Harvard University Press, Cambridge 1963, s. 28.

⁴⁵ Główne jej założenia zob. np. R.S. Sharlet, *Pashukanis and the Commodity Exchange Theory of Law, 1924–1930: the Study in Soviet Marxist Legal Thought*, Indiana University, Indiana 1968, s. 1–3: 1) stosunki ekonomiczne są przyczyną stosunków prawnych; 2) państwo jest pochodną prawa, 3) prawo i państwo są charakterystyczne dla kapitalizmu, 4) prawo i państwo przestaną istnieć w socjalizmie.

⁴⁶ J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 15.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 19.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 21.

Towar i wymiana towarowa są zatem traktowane przez Paszukanisa jako obiektywne i historyczne zjawisko społeczne, stwarzające warunki dla tego, co Marks nazywał nadbudową⁴⁹. Cechy nadbudowy prawnej z kolei są jednocześnie cechami burżuazyjnego prawa prywatnego. Powiązanie ekonomicznego stosunku wymiany towarowej z obiektywną, prawną jego formą następuje w momencie umowy handlowej, która nie jest jedynie faktem o charakterze psychologicznym, ale w istocie okazuje się „obiektywnym faktem ekonomicznym”⁵⁰. Tym samym forma prawna wyraża stosunek między posiadaczami towaru⁵¹. Bazą dla Paszukanisa nie jest sama produkcja, ale wymiana towarowa, czyli relacje związane z produkcją. Prawo jest natomiast po prostu „produktem” bazy⁵². Jest przy tym „realną formą społecznego bytu”⁵³, inaczej mówiąc – wynikającym z warunków ekonomicznych szczególnym stosunkiem społecznym⁵⁴. Paszukanis wskazuje jednocześnie, że w istocie przesłanką regulacji prawnej w tymże stosunku jest sprzeczność interesów prywatnych⁵⁵. Z tego też powodu w przeciwieństwie do prawa prywatnego „prawo publiczne” nie jest prawem z uwagi na jedność celów, z której nie wynikają normy prawne, lecz regulacje techniczne o charakterze socjotechnicznym⁵⁶. Powyższe założenia Paszukanis konfrontuje z podejściem Kelsena, które przedstawia w postaci zwrotu „norma wywołuje stosunek prawny”⁵⁷. Twierdzi, że w istocie jest odwrotnie: „przesłanką, dzięki której wszystkie te konkretne normy mają sens, jest istnienie gospodarki towarowo-pieniężnej; tylko dzięki tej przesłance podmiot prawa ma swój materialny substrat w postaci egoistycznego gospodarującego podmiotu, którego ustawa nie tworzy, lecz odnajduje”⁵⁸. Władza państwowa nie tworzy przesłanek struktury prawnej, które to tkwią w stosunkach materialnych, czyli produkcyjnych. Stosunek prawny powstaje zatem bezpośrednio z istniejących materialnych stosunków produkcyjnych ludzi, w których towar jest przedmiotem prawa, a rozporządzający nim przekształca się w „czysty podmiot prawa”⁵⁹.

Państwo w teorii Paszukanisa, tak jak u Marks’a, jawi się jako organizacja panowania klasowego, kiedy „organizacja władzy obejmuje w swoich rękach dostatecznie

⁴⁹ Por. J. Oniszczyk, *Teoria i filozofia prawa*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2008, s. 893.

⁵⁰ J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 19–22; zob. M. Head, *Evgeny Pashukanis...*, s. 172–173.

⁵¹ J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 70.

⁵² R. Warrington, *Standing Pashukanis on his Head*, „Capital and Class” 1980, vol. 4, issue 3, s. 104–105; Ch. Miéville, *Between Equal Rights. A Marxist Theory of International Law*, Haymarket Books, Chicago 2006, s. 90.

⁵³ P. Beirne, R. Sharlet, *Pashukanis...*, s. 310; zob. P. Beirne, R. Sharlet, *Toward a General Theory of Law and Marxism: E.B. Pashukanis*, w: *Revolution in Law. Contributions to the Development of Soviet Legal Theory, 1917–1938*, ed. P. Beirne, Routledge, Armonk, NY, 2015, s. 20.

⁵⁴ W. Staśkiewicz, *Koncepcja prawa...*, s. 43.

⁵⁵ Por. P. Beirne, R. Sharlet, *Pashukanis...*, s. 310; zob. *ibidem*, *Toward a General Theory...*, s. 20.

⁵⁶ J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 69; J. Oniszczyk, *Teoria...*, s. 894.

⁵⁷ Zob. H. Kelsen, *General Theory of Law & State*, The Lawbook Exchange, Ltd., New Brunswick – New Jersey 2008, s. 30–37.

⁵⁸ J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 84.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 84–88, 123.

szerokie stosunki rynkowe⁶⁰. Należy przy tym pamiętać, że nadbudowa prawna nie wynika w pierwszej kolejności z nadbudowy politycznej i ideologicznej, ale z bazy ekonomicznej⁶¹. Władza państwowa występuje w roli gwaranta wymiany towarowej, chroniąc „bezosobowy interes porządku”. W takim znaczeniu władza państwowa jawi się jako prawo i tylko prawo, tj. zlewa się całkowicie z abstrakcyjną obiektywną normą. Panowanie klasy burżuazyjnej w zorganizowanej formie państwa, którego celem jest ochrona pożądanego przez tę klasę porządku, wyraża się w zależności rządu od banków i ugrupowań kapitalistycznych, w zależności robotników od pracodawców oraz w powiązaniach personalnych aparatu państwowego z klasą panującą. Powyższe zależności nie znajdują bezpośredniego, lecz pośrednie odzwierciedlenie w prawie (co wynika z tego, że prawo jest wynikiem bazy ekonomicznej, a nie nadbudowy politycznej), które, będąc narzędziem przymusu, chroni interesy klasy panującej. Wskazane mechanizmy prowadzą jednocześnie do wyobcowania władzy państwowej od reszty społeczeństwa⁶².

Twórczość Paszukanisa marginalnie nawiązywała do prawa międzynarodowego. Na uwagę zasługuje jedynie publikacja pt. *Międzynarodowe prawo* zawarta w komunistycznej encyklopedii państwa i prawa, wydanej przez Akademię Komunistyczną w latach 1925–1926⁶³. W opozycji do „burżuazyjnej” definicji prawa narodów (jako zbioru norm prawnych regulujących wzajemne stosunki między państwami) Paszukanis prezentuje tam propozycję marksistowską, zgodnie z którą prawo międzynarodowe to prawna forma rywalizacji państw kapitalistycznych, zmierzających do dominacji nad resztą świata. Zdaniem Paszukanisa jego definicja – w przeciwieństwie do definicji „burżuazyjnej” – ma wymiar historyczny, to znaczy odnosi się do ewolucji świata w postaci rywalizacji między państwami kapitalistycznymi. W tymże rozwoju istotną rolę odgrywa podział klasowy (Paszukanis pisał o „prawie międzyklasowym” w kontekście podziału świata na kapitalistyczny i socjalistyczny), ponieważ społeczność międzynarodowa reprezentuje interesy klasy burżuazyjnej z uwagi na to, że władza państwowa znajduje się w rękach kapitalistów. Rozwój prawa międzynarodowego wiąże się zatem ściśle z ich interesami oraz ekspansją kapitalistycznego sposobu produkcji. Paszukanis zauważał, że podział klasowy odzwierciedla się w podziale świata na państwa „cywilizowane” i „niecywilizowane”, z tym że te pierwsze są podmiotami prawa narodów, a te drugie przedmiotami podlegającymi ekspansji i dominacji nad proletariatem i terytoriami kolonialnymi⁶⁴.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 140.

⁶¹ J. Oniszczyk, *Teoria...*, s. 894; A. Walicki, *Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom: The Rise and Fall of the Communist Utopia*, Stanford University Press, Stanford 1995, s. 356.

⁶² J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 141–142.

⁶³ J.B. Paszukanis, *Międzynarodowe prawo*, w: *Encyklopedia gosudarstwa i prawa Komunistycznej Akademii*, t. 2, [b.w.], Moskwa 1925–1926, s. 858–874; zob. J.B. Paszukanis, *International Law*, w: *Pashukanis: Selected Writings on Marxism and Law*, eds. P. Beirne, R. Sharlet, Academic Press, London 1980, s. 168–182.

⁶⁴ J.B. Paszukanis, *International Law...*, s. 168–173.

3. China Miéville vs. Bhupinder S. Chimni

Ogólna teoria Paszukanisa dotyczyła prawa prywatnego. Jak wspomniałem wyżej, „prawo publiczne” zdaniem tego radzieckiego prawnika nie jest prawem. Powstałe zatem pytanie o zastosowanie teorii w odniesieniu do prawa międzynarodowego publicznego. Paszukanis w swoim dziele tylko raz wspomina o systemie prawa narodów, pisząc: „marksistowska krytyka ogólnej teorii prawa dopiero się zaczyna; wnioski końcowe w tym zakresie wyciągnięte będą nie od razu; powinny się one opierać na gruntownym opracowaniu każdej gałęzi prawa z osobna; w tej dziedzinie jest jeszcze bardzo wiele do zrobienia; wystarczy wskazać, że krytyka marksistowska prawie zupełnie nie dotknęła takich na przykład gałęzi, jak prawo międzynarodowe (...); marksizm zaczyna dopiero zdobywać nową dla siebie dziedzinę”⁶⁵. Paszukanis nie wykluczał zatem marksistowskiej teorii prawa międzynarodowego.

W bloku socjalistycznym nie kontynuowano badań nad wykorzystaniem ogólnej teorii prawa Paszukanisa w nauce prawa międzynarodowego z uwagi na potępienie twórczości Paszukanisa w okresie stalinowskim, mimo rehabilitacji filozofa. Jej wskrzeszenie nastąpiło po upadku „żelaznej kurtyny”, i to nie w państwach byłego bloku wschodniego, lecz w krajach tzw. Trzeciego Świata i państwach byłego bloku kapitalistycznego. Początki zainteresowania marksizmem w kręgach prawników „internacjonalistów” sięgają pierwszej dekady XXI wieku. We wrześniu 2003 r. zorganizowano w Hadze symposium pt. *Marxism and International Law*.

Na ogólnej teorii prawa Paszukanisa swoją „marksistowską teorię prawa międzynarodowego” oparł w pełni Ch. Miéville. Można powiedzieć, że kontynuuje on wysiłki Paszukanisa i zgodnie z przewidywaniami radzieckiego prawnika-filozofa rozwija je poza obszar prawa państwowego i prawa prywatnego. Chociaż Miéville w książce *Between Equal Rights. A Marxist Theory of International Law* wspomina o tekście Paszukanisa pt. *Międzynarodowe prawo*, to należy uznać, że opiera swoją koncepcję prawa narodów, w tym jego historii, na *Ogólnej teorii prawa*. Krytykuje przy tym twórcę innego marksistowskiego podejścia do prawa międzynarodowego, Chimniego, za to, że w swoich rozważaniach ujętych w tekście *International Law and World Order*⁶⁶ nie uwzględnił on w ogóle teorii Paszukanisa⁶⁷. Chimni odniósł się do tej krytyki w drugim wydaniu monografii *International Law and World Order*, opublikowanym po *Between Equal Rights*, zaznaczając, że wydanie to w istocie jest bardziej „nową książką” niżli „nową edycją”⁶⁸. Uwzględnił w niej ogólną teorię prawa Paszukanisa, podejmując polemikę z Miéville’em⁶⁹. Nie

⁶⁵ J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 15.

⁶⁶ B.S. Chimni, *Marxism and International Law: A Contemporary Analysis*, „Economic and Political Weekly” 1999, vol. 34, no. 6, s. 337–349. Uwaga Miéville’a prawdopodobnie dotyczyła też pierwszego wydania monografii B.S. Chimniego, *International Law and World Order*, Sage Publications, New Delhi 1993.

⁶⁷ Ch. Miéville, *Between Equal Rights...*, s. 64.

⁶⁸ B.S. Chimni, *International Law and New Order...*, s. xi.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 462–476.

ulega zatem wątpliwości, że teoria Paszukanisa jest punktem wyjściowym, a niekiedy ma znaczenie fundamentalne (Miéville) w rozważaniach wspomnianych teoretyków i w ich tzw. marksistowskich podejściach do prawa międzynarodowego (*Marxist approaches to international law*). Zrozumiał to chociażby Chimni, który pośrednio przyznał się do pominięcia teorii Paszukanisa we wcześniejszych publikacjach.

Co ciekawe, teoria Paszukanisa jest wykorzystywana przez wspomnianych badaczy w odmienny sposób. Wynika to prawdopodobnie z ich pochodzenia i korzeni naukowych. China Miéville to związany z arystokracją Brytyjczyk, którego sukcesy naukowe i działalność lewicowa pozostają nieco w cieniu jego twórczości literackiej opartej na tzw. *weird fiction*. Jest on bardzo oryginalną postacią i uznaje się go za „niezależnego naukowca” (jawi się jako „ekstrawagancki rewolucjonista” w pozytywnym tego słowa znaczeniu), jak czytamy w notce na okładce jego książki *Between Equal Rights*. Natomiast Bhupinder S. Chimni pochodzi z Indii i z tym krajem zawsze był związany naukowo. Istotne jest to, że zalicza się do przedstawicieli TWAIL, wywodzących się z CLS⁷⁰. Nie ukrywa przy tym, że na jego stosunek do prawa międzynarodowego i zainteresowanie marksizmem w znaczącym stopniu wpłynęło kastowe środowisko, w którym się wychowywał, oraz studia prawnicze oparte na podejściu pozytywistycznym⁷¹.

Miéville buduje swoje podejście do prawa narodów (które nazywa *Marxist Theory of International Law*) w całości na „teorii towarowej formy prawa” (*commodity-form theory of law*) Paszukanisa. Chimni osadza z kolei swoje podejście do prawa międzynarodowego w obrębie TWAIL, nazywając je *Integrated Marxist Approach to International Law (IMAIL)*⁷². Nie jest to stanowisko w pełni nawiązujące do teorii Paszukanisa.

Po zasygnalizowaniu odmiennych marksistowskich podejść do prawa międzynarodowego warto je pokrótce omówić nieco dokładniej, poczynawszy od *Marxist Theory of International Law* autorstwa Miéville’a. Ten brytyjski badacz i pisarz przyjmuje za Paszukanisem, że prawo, w tym prawo międzynarodowe, jest rezultatem polityki. Jej źródłem u Paszukanisa jest administracja państwowa, która reprezentuje interesy klasy panującej. Miéville wskazuje, że polityka, w tym interesy klasy panującej, zawierają się w samych stosunkach społecznych charakterystycznych dla kapitalizmu, które stanowią bazę dla formy prawnej. Owa forma nie jest „pustą butelką” bez zawartości. Jest wypełniona treścią osadzoną w wymianie towarowej, której elementem są kapitalistyczne stosunki klasowe sprowadzające się do wyzysku. Taką formę prawa gwarantuje państwo burżuazyjne, które – jak za Paszukanisem podnosi Miéville – nie jest niezbędne dla funkcjonowania stosunków kapitalistycznych. Raczej stanowi warunek

⁷⁰ Na temat TWAIL zob. T. Srogosz, *Prawo narodów z perspektywy Trzeciego Świata*, „Dyskurs Prawnicy i Administracyjny” 2023, nr 1, s. 103–118.

⁷¹ EIJL Live interview with Professor B.S. Chimni, <https://www.youtube.com/watch?v=Wota6ldINjM> (dostęp: 22.11.2022).

⁷² Bhupinder S. Chimni wskazuje, że IMAIL jest wersją TWAIL – *IMAIL is TWAIL*; B.S. Chimni, *International Law and New Order...*, s. 14–15.

„wystarczający” (*sufficient*) ich istnienia⁷³. Państwo jawi się jako „bezosobowy aparat publicznej władzy odrębny od społeczeństwa”⁷⁴. Towarzyszy mu przemoc wpisana w kapitalistyczną wymianę towarową między właścicielami. Jak podkreśla Miéville, „teoria J. Paszukanisa implikuje przemoc i politykę, ale nie implikuje konieczności szczególnej formy organizacji tejże przemocy”⁷⁵. Państwo wprowadza porządek w prawnej strukturze, co jest raczej wtórne w stosunku do przemocy wbudowanej w prywatne stosunki kapitalistyczne⁷⁶.

Z powyższego założenia Miéville wyprowadza wniosek związany z obowiązywaniem prawa międzynarodowego. Brak suwerena nie jest bowiem koniecznym warunkiem porządku prawnego, skoro ten jest formowany na bazie kapitalistycznej wymiany towarowej między równymi sobie właścicielami stosującymi przemoc. W takim porządku prawnym, w którym nie ma zewnętrznego zorganizowanego aparatu przymusu, stojącego ponad uczestnikami wymiany towarowej, prawo istnieje nie dzięki sile zewnętrznej, ale „zasadzie współzależności”, zapewniającej równowagę siły. Tak było w okresie obowiązywania „embrionalnej formy prawa”, w której zamiast aparatu państwowego obowiązywało *ius gentium* jako „prototyp nadbudowy prawnej w czystej postaci”. Tym samym, w ocenie Miéville’a, Paszukanis rozwiązał problem obowiązywania zdecentralizowanego systemu prawnego. Formy prawa krajowego i międzynarodowego istnieją zatem niezależnie od istnienia państwa burżuazyjnego, choć państwo jest niezbędne dla ich rozwoju. Nie ma prawa międzynarodowego we współczesnym tego słowa znaczeniu bez państwa burżuazyjnego. Prawo międzynarodowe jest ściśle związane z podmiotowością państw kapitalistycznych, choć jeszcze przed powstaniem tychże państw funkcjonowało tzw. *proto-international law*⁷⁷.

Brak państwowego aparatu przymusu jako tego, który gwarantuje wymianę towarową w systemie kapitalistycznym i jednocześnie zapewnia obowiązywanie porządku prawnego, jest rekompensowany w systemie prawa narodów przez „współzależność” i „samopomoc” państw, charakteryzujące się stosowaniem przemocy przez podmioty. To właśnie ta przemoc według Miéville’a i Paszukanisa reguluje stosunki prawne⁷⁸. Miéville pisze: „Prawo i przemoc są nierozdzielnie połączone jako regulatory suwerennych roszczeń”⁷⁹. W prawie narodów to przemoc jego podmiotów, ucieleśniona w sile zbrojnej, sprawia, że forma prawna nabiera konkretnej treści normatywnej, dlatego kształt norm prawnych jest tutaj wynikiem rywalizacji na polu bitwy. Jest to rywalizacja o terytorialny podział świata na strefy wpływów ekonomicznych, w której zaciera

⁷³ Ch. Miéville, *Between Equal Rights...*, s. 117–125.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 125.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 126.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 126–128.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 129–132.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 133.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 135.

się różnica między polityką a ekonomią. Słabsze państwa przyjmują bierną postawę, zgadzając się na narzucany siłą porządek międzynarodowopravny⁸⁰.

Miéville łączy ściśle swoją marksistowską teorię prawa międzynarodowego z historią tegoż systemu. Buduje historię prawa narodów, chcąc przede wszystkim ukazać, w jaki sposób prawo międzynarodowe upowszechniło Paszukanisowską formę towarową (*commodity form*) jako formę polityczną ucieleśnioną w zasadzie suwerennej równości państw⁸¹. Twierdzi, że prawo narodów powstało wraz z wykształceniem się suwerennych państw burżuazyjnych, zgodnie z założeniem Paszukanisa, że współczesne prawo międzynarodowe jest nierozzerwalnie związane z istnieniem tychże państw i ich wymianą towarową. Dlatego początki prawa międzynarodowego sięgają doby kolonializmu. Miéville pisze, że „prawo międzynarodowe to kolonializm”⁸². Z czasem merkantylny kolonializm przekształcił się jednak w imperializm, ściśle powiązany z prawem międzynarodowym, przede wszystkim w ramach tzw. standardu cywilizacji: „kwestią nie jest prawo międzynarodowe imperializmu, ale imperializm prawa międzynarodowego”⁸³.

Materialistyczna historia prawa narodów Miéville’a, oparta na paszukanisowskiej *commodity-form theory of law*, została poddana krytyce przez Chimniego. Wspomina on wprawdzie o Paszukanisie, jednak swojego podejścia nie buduje na teorii tego radzieckiego teoretyka⁸⁴. Zauważa, że koncepcja Miéville’a sprowadza się do niezmiennego w swojej formie i treści imperialnego prawa międzynarodowego, wynikającego z kapitalistycznej wymiany towarowej między równymi sobie państwami, w której siła decyduje o tej formie i treści. Chimni twierdzi, że Miéville, wychodząc z takiego założenia, traktuje prawo narodów jako system „niereformowalny”⁸⁵, ponieważ „międzynarodowe rządy prawa (*international rule of law*) nie są w stanie przeciwstawić się przemocy i imperializmowi; są ich wyrazem”⁸⁶. Zauważa, że nie można zaakceptować takiej pesymistycznej wizji prawa narodów i jego historii, ponieważ międzynarodowe rządy prawa w istocie ulegają w swoim rozwoju historycznym ewolucji w kierunku mniej opresyjnego, w porównaniu z kolonialnym, systemu neokolonialnego, co prowadzi do zmiany treści prawa międzynarodowego i w konsekwencji – możliwości jego reformy⁸⁷.

Chimni opisuje „materialistyczną” historię prawa narodów, odrzucając teorię Paszukanisa i opierając się na filozofii Marksowskiej. Podstawą tak budowanej historii nie jest *commodity-form theory of law* Paszukanisa, ale podejście postkolonialne (ściśle

⁸⁰ Ch. Miéville, *Between Equal Rights...*, s. 136–141.

⁸¹ B.S. Chimni, *International Law and New Order...*, s. 473.

⁸² Ch. Miéville, *Between Equal Rights...*, s. 161, 169.

⁸³ *Ibidem*, s. 226, 230–240, 260.

⁸⁴ Takie podejście, w którym teoria J. Paszukanisa jest pomijana, krytykuje z kolei Miéville; Ch. Miéville, *Between Equal Rights...*, s. 64.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 3; B.S. Chimni, *International Law and New Order...*, s. 476.

⁸⁶ Ch. Miéville, *Between Equal Rights...*, s. 8.

⁸⁷ B.S. Chimni, *International Law and New Order...*, s. 476.

związane z TWAIL) i klasowe⁸⁸. Chimni, określając swoją perspektywę prawa międzynarodowego, używa w związku z tym pojęcia *class approach to international law*⁸⁹. W teorii Miéville'a element klasowy nie miał tak istotnego znaczenia jak u Chimniego. Kolonialna historia prawa międzynarodowego u Chimniego opiera się na podziale świata, który Anghie określił mianem *cultural differences*⁹⁰. Z rasowego podziału świata na „cywilizowane” państwa kolonialne i ludy „niecywilizowane” wykształcił się współcześnie, w czasach tzw. globalnego imperializmu, podział na transnarodową klasę kapitalistyczną (TCC – *transnational capitalist class*) oraz transnarodowe klasy uciskane (TOC – *transnational oppressed classes*). Ta pierwsza klasa składa się z właścicieli transnarodowego kapitału, dysponujących wiodącymi ogólnosiwiatowymi sposobami produkcji w ramach transnarodowych korporacji i prywatnych instytucji finansowych. Jest wspierana przez osoby zarządzające transnarodowym kapitałem (*managers of transnational capital*) oraz globalne klasy średnie (*global middle classes*). Mimo że powyższy podział pokrywa się co do zasady z podziałem świata na Północ i Południe, w tym sensie, że osoby najbogatsze skupiające największy kapitał pochodzą z państw półkuli północnej, to aktywną rolę w segmencie TCC odgrywają też kapitaliści z Brazylii, Indii, Chin i RPA⁹¹.

Zdaniem Chimniego na kształt współczesnego „prawa globalnego”, w tym politykę Banku Światowego, Międzynarodowego Funduszu Walutowego i innych instytucji finansowych oraz liberalizację rynku światowego, istotny wpływ ma „międzynarodowy kapitał finansowy”, który należy wiązać z TCC. W takim stanie rzeczy rozwijają się transnarodowe korporacje, których działalność skupia się m.in. na nadmiernej eksploatacji zasobów naturalnych, w tym tych położonych w państwach Południa i na ziemiach tubylców, a ostatnio także na Ukrainie. Globalny kapitał jest chroniony dzięki monopolowi na wiedzę technologiczną. Podsumowując, Chimni podkreśla, że globalny imperializm, w którym funkcjonują współczesne pokolenia, rodzi się w ramach prawa globalnego będącego owocem działalności TCC, określanego jako *global imperial international law*. W takim porządku rozwijają się „niehumanitarne stosunki społeczne”, cechujące się wyalienowaniem jednostek⁹².

W porównaniu do teorii Miéville'a, IMAIL Chimniego w większym stopniu jest osadzony w filozofii Marksowskiej. Czerpie z niej bezpośrednio, choć nie stroni także od leninizmu. Miéville nawiązuje do Marksa, jednak niewątpliwie korzysta w pierwszej kolejności z myśli Paszukanisa. Różnicę widać w podejściu do kwestii ewentualnej reformy prawa międzynarodowego. Miéville neguje możliwość pozytywnych zmian

⁸⁸ Zob. *ibidem*, s. 477–498.

⁸⁹ B.S. Chimni, *Prolegomena to Class Approach to International Law*, „European Journal of International Law” 2010, vol. 21, issue 3, s. 57.

⁹⁰ A. Anghie, *Imperialism, Sovereignty and Making of International Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2007, s. 310.

⁹¹ B.S. Chimni, *International Law and New Order...*, s. 507.

⁹² *Ibidem*, s. 506–515.

w łonie prawa narodów. Jest to system państw burżuazyjnych, a ewentualna reforma zależy od nich samych, a nie od funkcjonujących w ich ramach klas. Potencjalna zmiana nie tyle dotyczyłaby istniejących instytucji, ile wymagałaby zupełnego usunięcia formy prawa poprzez radykalną zmianę systemu polityczno-społecznego będącego ich podstawą, czyli w konsekwencji prowadziłyby do emancypacji i kresu istniejącego prawa⁹³. Jest to stanowisko, którego Chimni nie podziela z uwagi na istotną rolę TOC w jego podejściu. Można stwierdzić, że u Miéville'a prawo narodów jest porządkiem państw burżuazyjnych reprezentujących interesy kapitalistyczne, a u Chimniego jest globalnym imperialnym prawem międzynarodowym, w którym w ramach liberalizującego się rynku światowego ścierają się interesy panującej transnarodowej klasy kapitalistycznej i transnarodowych klas uciskanych.

Chimni dostrzega możliwość reformy istniejącego porządku międzynarodowo-prawnego bez konieczności położenia kresu jego istnieniu. Mogą temu służyć „międzynarodowe rządy prawa” i żądania zgłaszane przez TOC. Podziela przy tym stanowisko Roberta Knoxa, który zarzucił Miéville'owi nieco wybiórcze korzystanie z dorobku naukowego Paszukanisa, co wpłynęło na prezentowane przez Miéville'a radykalne poglądy wykluczające możliwość reformy poprzez „rządy prawa”, czyli w ramach istniejącego porządku międzynarodowoprawnego⁹⁴. Tym samym można stwierdzić, że Knox wzbogacił IMAIL, chociaż sam nie uważa się za przedstawiciela TWAIL⁹⁵. Trudno uznać, że tak jak Miéville i Chimni skonstruował własną marksistowską teorię lub marksistowskie podejście do prawa narodów. Jego dorobek naukowy, poczynając od doktoratu, skupia się na zagadnieniach imperialnego prawa międzynarodowego, a ewentualne rozważania o marksizmie nie stanowią odrębnej teorii lub podejścia, będąc raczej głosem w dyskusji pomiędzy teorią Miéville'a a IMAIL.

W badaniach Knoxa mniej wyraźnie wyodrębniono podziały klasowe na poziomie globalnym, tak jak u Chimniego. Większe znaczenie przypisuje on podziałom rasowym leżącym u podłoża imperialnego prawa międzynarodowego⁹⁶. Według Knoxa Miéville błędnie zakłada, że jedynymi podmiotami prawa międzynarodowego są państwa, gdyż podmiotowość taką mogą wywalczyć także tzw. grupy postępowe (*progressive groups*), do których można zaliczyć reprezentujące klasę robotniczą ugrupowania o zasięgu transnarodowym, w tym NGOs. Tym samym mogą wpływać na kształt prawa międzynarodowego, co w teorii Miéville'a nie jest możliwe, bowiem zgodnie z nią jedynym determinantem treści tego prawa są mocarstwa i ich siła militarna. Knox uważa, że siła decydująca o interpretacji norm prawnych, w kontekście używanego

⁹³ Ch. Miéville, *Between Equal Rights...*, s. 318.

⁹⁴ B.S. Chimni, *International Law and New Order...*, s. 517–524.

⁹⁵ R. Knox, *A Critical Examination of the Concept of Imperialism in Marxist and Third World Approaches to International Law*. A thesis submitted to the Department of Law of the London School of Economics for the degree of Doctor of Philosophy, London, April 2014, s. 3, <http://etheses.lse.ac.uk/1030/> (dostęp: 6.05.2025).

⁹⁶ R. Knox, *Valuing Race? Stretched Marxism and the Logic of Imperialism*, „London Review of International Law” 2016, vol. 4, no. 1, s. 108–112.

przez Miéville'a zwrotu *between equals rights, force decides*, nie musi mieć jedynie charakteru militarnego, lecz także ekonomiczny lub ideologiczny. Dlatego też wpływ na ewolucję prawa narodów mogą mieć również podmioty pozapaństwowe⁹⁷.

Knox zarzuca, że Miéville wykorzystał do swojej teorii dorobek naukowy Paszukanisa wybiórczo, nie nawiązując w ogóle do artykułu tego radzieckiego teoretyka pt. *Lenin i problemy prawa* (późniejszy w stosunku do *Ogólnej teorii prawa*)⁹⁸. We wspomnianym tekście Paszukanis dopuścił możliwość reformy prawa bez konieczności jego zaniku, a więc nie reprezentował już, jak Miéville, postawy nihilistycznej, zakładającej całkowite usunięcie formy prawa wynikającej z kapitalistycznych stosunków. Narzędziem służącym do reformy może być walka oparta na argumentacji prawniczej, zatem pozytywną rolę postępową może odegrać samo prawo (*legality*)⁹⁹. Knox pisze, że „postępowe siły mogą wykorzystać legalne możliwości i mogą z powodzeniem realizować swoje cele poprzez prawo międzynarodowe”¹⁰⁰.

4. Wnioski

Z powyższego wynika, że na fundamentach filozofii Marksowskiej w ostatnich latach wyłoniły się różne podejścia do prawa międzynarodowego, z jednej strony bazujące na „teorii formy towarowej” (*commodity form theory*) Paszukanisa, z drugiej – ściśle powiązane z postkolonialną krytyką prawa narodów. Niewątpliwie mają one pewną wartość naukową i dydaktyczną. Jak wskazuje Miéville, nie odpowiadają tylko na pytanie, czym jest prawo narodów i jakie są jego podmioty, ale także szukają odpowiedzi na pytanie, dlaczego jest takie, a nie inne¹⁰¹. Opisują zjawiska związane z porządkiem międzynarodowoprawnym, wykraczając poza nieco bezrefleksyjne pozytywistyczne nauczanie, w którym mówi się chociażby o tym, jakie są podmioty lub źródła prawa narodów, ale nie wyjaśnia się, dlaczego ich katalog jest taki, a nie inny.

Prezentowane podejścia jawią się jako atrakcyjne podczas dyskusji na temat konfliktów zbrojnych, praw człowieka lub organizacji międzynarodowych. Ciekawa w tym kontekście jest teoria Miéville'a z jej głównym hasłem *between equals rights force decides*. Zwłaszcza teraz, w czasach wojny rosyjsko-ukraińskiej z udziałem (bardziej lub mniej jawnym) NATO, Iranu, Korei Północnej czy też Chin, koncepcja, zgodnie z którą interpretacja i kształt prawa międzynarodowego wykuwane są na polu bitwy, a w rolę

⁹⁷ R. Knox, *Marxism, International Law, and Political Strategy*, „Leiden Journal of International Law” 2009, vol. 22, s. 418–428.

⁹⁸ J.B. Paszukanis, *Lenin i voprosy prava*, *Revoliutsiia prava*: Sbornik 1, Kommunisticheskaia akademiia, Moskwa 1925.

⁹⁹ R. Knox, *Marxism, International Law...*, s. 429.

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 433; stanowisko to podziela Susan Marks, która wierzy w „emancypacyjne możliwości” prawa międzynarodowego; S. Marks, *International Judicial Activism and the Commodity Form Theory of International Law*, „European Journal of International Law” 2007, vol. 18, s. 202.

¹⁰¹ Ch. Miéville, *Between Equal Rights...*, s. 11–12.

prawników wcielają się żołnierze, rozbrzmiewa coraz wyraźniej. Wygrany przeforsuje swoją argumentację, która może utrzymać dotychczasowy porządek oparty na zasadach Karty Narodów Zjednoczonych albo przeciwnie – doprowadzić do pokojowego zakończenia konfliktu, radykalnie przekształcając tenże porządek lub nawet zastępując go innym porządkiem. Z takimi przełomami społeczność międzynarodowa borykała się w latach 1815, 1918 czy też 1945.

W teorii Miéville'a razi nihilizm i sceptycyzm, bowiem prawo narodów jest ukazane jako „krwiożerczy” system sprowadzający stosunki międzynarodowe do poziomu siły fizycznej. Takie podejście nie daje nadziei i nie podpowiada, w jaki sposób społeczność międzynarodowa może czynić świat lepszym dla każdej żyjącej na Ziemi istoty. Jedy- nym antidotum, jakie Miéville proponuje, jest radykalna zmiana systemu polityczno- społecznego, będącego podstawą formy prawa narodów, czyli w konsekwencji emancypacja poprzez kres istnienia prawa. Taka rewolucyjna propozycja trąci *political fiction* i, biorąc pod uwagę doświadczenia totalitarnego bloku socjalistycznego, może okazać się niebezpieczna, choć w czasach globalnego ocieplenia i globalnej katastrofy naturalnej nie można jej wykluczyć (zob. np. filmy z serii *Mad Max*). Przyczyna tak nihilistycznego i fantastycznego podejścia tkwi prawdopodobnie w charakterystyce pisarza i naukowca, którego pasją jest twórczość obejmująca tzw. *speculative fiction*.

Bardziej atrakcyjne naukowo i dydaktycznie jest IMAIL B.S. Chimniego, który nie pisze już z perspektywy arystokracji brytyjskiej, lecz z punktu widzenia indyjskiej postkolonialnej klasy robotniczej. Jego podejście daje nadzieję i – czerpiąc bezpośrednio z Marks-a, a nie Paszukanisa – pozwala wyjaśnić, dlaczego prawo narodów jest takie, a nie inne, za pomocą klasowej struktury ludzkości, ściśle zakorzenionej w kolonializmie, neokolonializmie i globalnym imperializmie, dzielącej świat na Północ i Południe. Podejście Chimniego, w przeciwieństwie do teorii Miéville'a, usiłuje reformować zastany porządek międzynarodowoprawy w jego ramach, nie dążąc do jego końca. Zmiana stosunków społecznych jest możliwa dzięki pracy nad *international rule of law*. Z powodzeniem mogą temu służyć prawa człowieka, czego, jak podkreśla Chimni, Marks nie wykluczał, a nawet to zalecał¹⁰².

Konkludując, można mieć nadzieję, że omówione marksistowskie podejścia do prawa międzynarodowego mogą się przyczynić do zmian porządku prawa narodów, służących każdej istocie i Naturze. Dają niewątpliwie narzędzia pozwalające na budowanie porządku prawnego (*international rule of law*) dla wszystkich, a nie tylko dla wąskich grup interesów związanych z wielkimi korporacjami transnarodowymi. Nawet jeżeli są narażone na krytykę zwolenników podejść „mainstreamowych”, to nie można im odebrać pewnego rodzaju „empatii prawniczej”, jakże potrzebnej kształcącym się współcześnie przyszłym prawnikom, którzy niestety coraz częściej wpadają w szpony korporacji, stając się w istocie „technikami” prawa, a nie prawnikami¹⁰³.

¹⁰² B.S. Chimni, *International Law and New Order...*, s. 534–543.

¹⁰³ Na potrzebę krytycznego nauczania prawa międzynarodowego zwraca uwagę B.S. Chimni, *An Outline of a Marxist Course on Public International Law*, „Leiden Journal of International Law” 2004, vol. 17, s. 1.

Literatura

- Amin G.F., *Marxism, International Law and the Enduring Question of Exploitation: A History*, „Athens Journal of Law” 2021, vol. 7, issue 3, s. 359–378.
- Anghie A., *Imperialism, Sovereignty and Making of International Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.
- Beirne P., Sharlet R., *Pashukanis and Socialist Legality, w: Marxism and Law*, red. P. Beirne, R. Quinney, John Wiley & Sons, New York 1982.
- Beirne P., Sharlet R., *Toward a General Theory of Law and Marxism: E.B. Pashukanis, w: Revolution in Law. Contributions to the Development of Soviet Legal Theory, 1917–1938*, ed. P. Beirne, Routledge, Armonk, NY, 2015.
- Berman H., *Justice in the USSR: An Interpretation of Soviet Law*, Harvard University Press, Cambridge 1963.
- Chimni B.S., *An Outline of a Marxist Course on Public International Law*, „Leiden Journal of International Law” 2004, vol. 17, s. 1–30.
- Chimni B.S., *International Law and New Order: A Critique of Contemporary Approaches*, Cambridge University Press, Cambridge 2017.
- Chimni B.S., *International Law and World Order*, Sage Publications, New Delhi 1993.
- Chimni B.S., *Marxism and International Law: A Contemporary Analysis*, „Economic and Political Weekly” 1999, vol. 34, no. 6, s. 337–349.
- Chimni B.S., *Prolegomena to Class Approach to International Law*, „European Journal of International Law” 2010, vol. 21, issue 3, s. 57–82.
- Collins H., *Marxism and Law*, Oxford University Press, Oxford 1984.
- Dawidowa M., *Filozofia prawa we współczesnej Rosji*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2018, nr 2, s. 5–17.
- Edelman B., *Ownership of the Image. Elements for a Marxists Theory of Law*, Routledge & Kegan Paul Books, Routledge 1979.
- Head M., *Evgeny Pashukanis: A Critical Reappraisal*, Routledge – Cavendish, Chicago 2007.
- Hunt A., *Explorations in Law and Society: Toward a Constitutive Theory of Law*, Routledge, New York 1993.
- Jabłoński P., *Polskie spory o rolę filozofii w teorii prawa*, Prace Naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2014.
- Kelsen H., *General Theory of Law & State*, The Lawbook Exchange, Ltd., New Brunswick – New Jersey 2008.
- Knox R., *A Critical Examination of the Concept of Imperialism in Marxist and Third World Approaches to International Law. A thesis submitted to the Department of Law of the London School of Economics for the degree of Doctor of Philosophy*, London 2014, <http://etheses.lse.ac.uk/1030/> (dostęp: 6.05.2025).
- Knox R., *Marxism, International Law, and Political Strategy*, „Leiden Journal of International Law” 2009, vol. 22, s. 413–436.
- Knox R., *Valuing Race? Stretched Marxism and the Logic of Imperialism*, „Review of International Law” 2016, vol. 4, no. 1, s. 81–123.
- Kozak A., *Poglądy Jewgienija B. Paszukanisa na istotę prawa*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” 1988, t. 24, s. 4–17.
- Kwiecień R., *Teoria i filozofia prawa międzynarodowego. Problemy wybrane*, Difin, Warszawa 2011.

- Lityński A., *Prawo bolszewików: rewolucja i ewolucja*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2011, vol. 11, z. 4, s. 13–28.
- Lityński A., *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2012.
- Marks K., *Kapitał. Krytyka ekonomii politycznej*, t. 1, Książka i Wiedza, Warszawa 1951.
- Marks K., *Krytyka programu gotajskiego*, Książka i Wiedza, Warszawa 1949.
- Marks K., *Przyczynek do krytyki ekonomii politycznej*, tłum. E. Lipiński, Książka i Wiedza, Warszawa 1953.
- Marks K., *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung*, „Deutsch-Französische Jahrbücher” 1844, Bureau der Jahrbücher, s. 71–85.
- Marks K., Engels F., *Manifest Komunistyczny*, Książka i Wiedza, Warszawa 1949.
- Marks S., *International Judicial Activism and the Commodity Form Theory of International Law*, „European Journal of International Law” 2007, vol. 18, s. 199–211.
- Meikle S., *Essentialism in the Thought of Carl Marx*, Duckworth, London 1985.
- Miéville Ch., *Between Equal Rights. A Marxist Theory of International Law*, Haymarket Books, Chicago 2006.
- Miéville Ch., *The Commodity-form Theory of International Law*, w: *International Law on the Left. Re-examining Marxist Legacies*, ed. S. Marks, Cambridge University Press, Cambridge 2009.
- Mohyluk M., *Teoria prawa radzieckiego w poglądach wybranych prawników II Rzeczypospolitej*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2010, t. 9, s. 67–81.
- Niesiołowski J., *Teoria państwa i prawa wczoraj i dziś*, w: *Czy koniec teorii prawa? Z zagadnień teorii i filozofii prawa*, red. P. Jabłoński, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2011.
- Oniszczyk J., *Teoria i filozofia prawa*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2008.
- Paszukanis J.B., *International Law*, w: *Pashukanis: Selected Writings on Marxism and Law*, eds. P. Beirne, R. Sharlet, Academic Press, London 1980.
- Paszukanis J.B., *Lenin i woprosy prava*, *Revoliutsiia prava*: Sbornik 1, Kommunisticheskaia akademiia, Moskwa 1925.
- Paszukanis J.B., *Mieżdunarodnoje pravo*, w: *Encyklopedia gosudarstva i prava Komunisticeskoj Akademii*, t. 2, [b.w.], Moskwa 1925–1926.
- Paszukanis J.B., *Ogólna teoria prawa a marksizm*, tłum. L. Lisiakiewicz, wstęp J. Kowalski, PWN, Warszawa 1985.
- Pulka Z., *Legitymizacja państwa w prawoznawstwie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1996.
- Rasulov A., *A Marxism for International Law: A New Agenda*, „European Journal of International Law” 2018, vol. 29, issue 1, s. 631–655.
- Sarkowicz R., Stelmach J., *Teoria prawa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005.
- Sharlet R.S., *Pashukanis and the Commodity Exchange Theory of Law, 1924–1930: the Study in Soviet Marxist Legal Thought*, Indiana University, Indiana 1968.
- Shuman S.I., *Lenin, Stuchka, Reisner, Stalin, Pashukanis, Stalin, Vyshinsky, Yudin, Golunskii, Strogovich, and Trainin: Soviet Legal Philosophy*, „Michigan Law Review” 1952, vol. 50, s. 956–960.
- Srogosz T., *Prawo narodów z perspektywy Trzeciego Świata*, „Dyskurs Prawniczy i Administracyjny” 2023, nr 1, s. 103–118.
- Stańkiewicz W., *Koncepcja prawa J.B. Paszukanisa – dylematy teorii i praktyki*, „Państwo i Prawo” 1982, z. 8, s. 41–53.

- Stelmach J., Sarkowicz R., *Filozofia prawa XIX i XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1999.
- Sulikowski A., *Idee i metody współczesnych krytycznych studiów nad prawem*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2015, nr 7–8, s. 9–22.
- Sulikowski A., *O potrzebie krytycznych studiów nad prawem konstytucyjnym*, „Państwo i Prawo” 2017, z. 3, s. 5–16.
- Tàiwò O., *Legal Naturalism. A Marxist Theory of Law*, Cornell University Press, Ithaca – London 2015.
- Walicki A., *Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom: The Rise and Fall of the Communist Utopia*, Stanford University Press, Stanford 1995.
- Warrington R., *Standing Pashukanis on his Head*, „Capital and Class” 1980, vol. 4, issue 3, s. 102–106.
- Widłak T., *Teoria i filozofia prawa międzynarodowego Hansa Kelsena*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2018.
- Wilejczyk M., *Filozofia prawa Hegla: pozytywizm czy koncepcja prawnonaturalna?*, „Przegląd Filozoficzny” 2009, nr 2(70), s. 123–136.
- Zajadło J., *Dylematy humanitarnej interwencji: historia, etyka, polityka, prawo*, Arche, Gdańsk 2005.
- Zajadło J., *Marksistowska teoria prawa*, w: *Leksykon współczesnej teorii i filozofii prawa. 100 podstawowych pojęć*, red. J. Zajadło, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2007.
- Zmierczak M., *Jewgienij Bronisławowicz Pashukanis i jego marksistowska teoria prawa – kilka refleksji krytycznych*, „Z Dziejów Prawa” 2019, t. 12(20), s. 587–596.

Abstract

Tomasz Srogosz

Critical Approaches to International Law according to China Miéville and Bhupinder S. Chimni

The aim of the article is to assess the usefulness of Marxist approaches to international law in the discussion on the existing and developing international legal order. It is a proposal to enrich the theoretical foundations of the discourse on international law that takes place within the walls of Polish scientific and academic centres. Questions arise as to whether Marxist approaches to the law of nations solve the problem of the possibility of changes taking into account the positions of the “ordinary people”, i.e., the Marxian working class, within the existing imperial international legal order? Or maybe this order ruthlessly defends the interests of the capitalist class, which makes any evolutionary change beneficial to the “ordinary people” impossible?

The article uses the legal theory method, which boils down to analysing doctrinal views on the Marxist theory of law, starting with Marx and Engels, to Pashukanis, and ending with Chimni and Miéville.

The presented Marxist approaches to international law (Chimni and Miéville) differ in terms of the theoretical basis (Miéville drew on Pashukanis and Chimni directly on Marx), which in turn leads to different views on the essence of international law (Chimni proclaims the “class approach” while Miéville builds his theory around Pashukanis’ “commodity theory of law”) and the possibility of reforming the law of nations.

Chimni's approach turns out to be more useful, as, unlike Miéville, he sees the possibility of changing the imperial international legal order serving the transnational capitalist class within the international rule of law and with the use of human rights. Miéville's theory is too skeptical and nihilistic. Yet, this should not prevent the use of two Marxist approaches to international law in the university education of lawyers.

Keywords: Marxism, international law, imperialism, reform, social class